

803 ք. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐ ՀՈՇԱԿԱԾ
ԱՐԵՎԵԼԻՑ ՁՈՐԱՎԱՐ ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՐԻԿՆ
ԹՈՒՐՔ

Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ մեծ դեր են խաղացել հայազգի բազում քաղաքական և ռազմական գործիչներ: Ձգալի թիվ են կազմում նրանք, ովքեր իրենց հետնորդներն են ունեցել, ուստի կազմավորվել են բյուզանդական հայազգի ազնվականական ընտանիքներ, որոնք երկար տարիներ, անգամ դարեր, շարունակել են իրենց նախնիների գործունեությունը: Առանձին անհատներ, գրավելով բյուզանդական գահը, դարձել են հարստությունների հիմնադիրներ: Մեծ թիվ են կազմում հայազգի անհատ գործիչները, որոնք փայլատակելով կայսրության երկնակամարում, հեռացել են առանց հետնորդ թողնելու: Նրանցից են Վարդան (Βαρδάνης, Βαρδάνιος) անունը կրողները:

Բյուզանդագետ Ա.Կաթանան իր «Հայերը Բյուզանդական կայսրության տիրող դասակարգի կազմում ԺԱ-ԺԲ դդ.¹» կարևոր, համագամանալից գրքում, որը խնդրին նվիրված մանրակրկիտ մի անկետա է, անդրադառնում է և Վարդաններին: Ամենից առաջ ընդգծենք, որ Կաթանանի սույն աշխատության թույլ կողմը հեղինակի հայերենին չտիրապետելն է, հայոց պատմության մասնագետ չլինելը և հայկական միջնադարյան աղբյուրներին օտար թարգմանություններից օգտվելը: Քիչ չեն դեպքերը, երբ քողարկված, բայց մասնագետի համար ոչ աննշմարելի ու թափանցիկ է քաղաքական գործոնը, ծագումը լոյալ լինել մեր հարևանների և կայսրության հիմնական տարրի ազգության հետ: Խոսքը վերաբերում է նախ և առաջ վրացադավան հայերին, որոնց նա նվիրել է իր գրքի Բ գլուխը և այն վերնագրել՝ «Այսպես կոչված (!) հայ-իբերական ընտանիքներ»: Ներառված են Թոռնիկյանները (27 գործիչ), Բակուրյանները (16 գործիչ), Վիկացիները (3 գործիչ) և Ապուքապաները (9 գործիչ): Ա.Կաթանան Արմենոպոլիսներին (թարգմանաբար նշանա-

¹ Каждан А., Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв., Е., 1975.

կում է «հայորդի», բառացի՝ «հայի ծագ», բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում են և սիրոպուլոսներ՝ ասորու ծագեր, ֆրանկոպուլոսներ՝ արևմտանվրոպացիների, սարակինոպուլոսներ՝ արաբների, անգամ թուրքոպուլոսներ, թուրքի ծագեր), ներառել է իր գրքի Գ գլխում և այն վերնագրել «Ենթադրաբար հայկական ծագմամբ ընտանիքներ»: Նշեմ մի քանիսին՝ իրենց զուտ հայկական անուններով: Մխիթարներ, Վասպուրականցիներ, Ճմռուկներ, Արտավազդներ, Լևոններ և ուրիշներ, շուրջ 20 ընտանիք: Արմենոպուլոսներին մա ենթադրաբար հայ է համարել, դրա հիմնական (քողարկված) պատճառը ԺԴ դարի բյուզանդական նշանավոր օրենսգետ Կոստանդին Արմենոպուլոսն է, «Յեքսաբիբլոսի», վեց գրքից բաղկացած Դատաստանագրքի հեղինակը, (մրա աշխատությունը գործել է նախ Բյուզանդիայում, ապա՝ Յունաստանում մինչև 1940 թ.), Յույն մասնագետները ոչ մի կերպ չեն ցանկանում մրա «Արմենոպուլոս» ազգանվան որևէ նշանակություն տալ և ամեն կերպ ջանում են ընդգծել մրա հույն լինելը (հմտ. մորագույն «Յիդդիա» հանրագիտարանը²- «Այս հույն ռատավոռի գործը...»): Առանց հանվանե այս վերջինիս վրա կանգ առնելու, Ա.Կաթդանը գրում է. «Սակայն մեզ հայտնի ոչ բոլոր Արմենոպուլոսները կարող են անվերապահորեն հայերի թվում դասվել»: Այս կերպ մա իրեն ապահովագրում է հույն մասնագետներից: Բայց հարց է ծագում, ինչո՞ւ երկաբնակ՝ քաղկեդոնական հույնն հունական միջավայրում և ազնվականության շարքում իրեն պիտի Արմենոպուլոս՝ Յայորդի անվաներ, նկատի ունենալով մաև այն իրողությունը, որ հայերը միաբնակ էլ են: Յասկանալի է, մա ծագումով էր հայ և ամենևին ոչ հայադավան:

Սույն հոդվածի առարկա Վարդանների մասին Ա.Կաթդանը գրում է. «Վարդան անունը լայն տարածում ուներ Ը-Թ դդ. բյուզանդական ազնվականության շրջանում: Սակայն այն ժամանակ դա հանդես է գալիս ավելի որպես անձնանուն, քան ազգանուն: Ուստի ոչ մի վստահություն չկա, որ այդ ժամանակաշրջանի աղբյուրներում հիշատակված սենեկապետների կամ բարձր զինվորական՝ սխուլերի դոմեստիկոսների և զորավարների պաշտոններ զբաղեցրած բոլոր Վարդանները պատ-

² * Ὑδρία, Ἑλληνική καὶ Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμος 10, Αθήναι 1980, σελ. 407.

կանում էին միևնույն ընտանիքին»: Դա հարկավ Վեճի առարկա չէ: Տարօրինակ է հեղինակի մտքի շարունակությունը. «Հմարավո՞ր է արդյոք, որ բոլոր Վարդանները հայեր էին: Համեմայն դեպս նրանցից մեկը՝ Թ դարի սկզբում սխուլերի դոմեստիկոս, կրում էր Թուրք (Турок) մականունը, հետևաբար իր ժամանակակիցների կողմից *ընդունվում էր ամենևին ոչ որպես հայ*»³: Բայց ո՞ր ժամանակակիցների, հույների, որոնց համար իրականությունն անկասկած հայտնի չէր, թե՞ հայերի: Մի՞թե հայերի...:

Շատ առաջ Վարդան «Թուրքին» անդրադարձել էր նաև Ն. Ադոնցը: Իր «Մամիկոնյան իշխանուհին Բյուզանդական գահի վրա» հոդվածում նա գրում էր. «Վարդանի մականունն էր թուրք, հավանորեն, Քերսոնի ճակատում թուրքերի դեմ կռված լինելու համար: Հետաքրքրական է, - շարունակում է հոդվածագիրը,- որ բյուզանդական մի ժամանակագրի, Սիմեոն Լոգոթետի, գործի սլավոն թարգմանության մեջ Թուրքի փոխարեն կարդացվում է Կուրտ, լատիներեն Kourt: Հետաքրքրական է, որովհետև Կուրտ նույնն է թվում ինչ որ Կուրդիկ, կամ Քուրդիկ անունը, որ սեփական էր Մամիկոնյան տան: Կուրդ կարող էր Վարդանի հոր անունը լինել: Վանական կյանքում ընտրեց Սաբբա անունը և այնքան փայլեց սրբակեցությամբ, որ հույն եկեղեցին սրբերի կարգը դասեց նրան և հիշատակը տոնում է ցայժմ սեպտեմբերի 8-ին»⁴:

Անցնենք աղբյուրներին: Այս Վարդանին առաջին հիշատակողը դեպքերին ժամանակակից Թեոփանես Խոստովանողն է: Նրա «Ժամանակագրության» հունարեն բնագրում գրված է. Βαρδάνης, ὁ πατρικίος καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, ὁ ἐπικλῆν Τούρκος⁵. Չուրդ Վանականի «Ժամանակագրության» մեջ. Βαρδάνης τὸ ἐπικλῆν Τούρκος⁶, իսկ Թեոփանեսի Շարունակողի մոտ՝ Βαρδάνιος ὁ Τούρκος ἐπικλῆν⁷:

³ Каждан А., նշվ. աշխ., էջ 117: Այս և մնացած բոլոր ընդգծումները հոդվածագրինն են:

⁴ Ադոնց Ն., Երկեր հինգ հատորով, Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 2006, էջ 292-293:

⁵ Theophanis Chronographia, recensuit Carolus de Boor, vol. I, Textum graecum continens, Lipsiae, 1883, p. 479.

⁶ Georgius Monachus, In Theophanis Cronographia, p. 479.

⁷ Theophanes Continuatus. Ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnæ, p.6.

Հունարեն հոդի այս տարբեր գրությունները որոշ չափով փոխում են մտքի իմաստը: *ὁ ἐπικλην* նշանակում է «մականվանյալն թուրք», *τὸ ἐπικλην* «թուրք մականվամբ», իսկ *ὃ ἐπικλην* «ում մականունը թուրք էր»: Սա մանրունք է, բայց մեր հարցում կարող է նշանակություն ունենալ: *ὁ* և *ὃ* վերաբերում են Վարդանին, *τὸ-ն*՝ մականվան:

Հարց է առաջանում, Ա.Կաթողանն արդյոք գիտե՞ որևէ թուրքի, որ Վարդան անունը կրեր, դեռ ավելին, *Թ դ.* սկզբին վարեր բյուզանդական բարձրագույն ռազմական պաշտոններ, անգամ կայսր հռչակվեր հենց հույների կողմից: Նա գիտե՞ որևէ թուրքի, որ *Ը դարի* վերջում քրիստոնյա էր: Կանգ առնելով այդ «թուրք» մականվան վրա, նա միանգամայն անտեսում է նրա Վարդան անունը, այդ գործչի վերաբերյալ բյուզանդական աղբյուրներում բազում մանրամասնությունները: Անհրաժեշտ են գտնում ամբողջությամբ մեջքերել Թեոփանես Խոստովանողի վկայությունները: «*Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավար*⁸ *Վարդան պատրիկը, մականունը թուրք (Τούρκος)* Պերատիկա բանակաթեմերի⁹ կողմից *կայսր հռչակվեց*: Նա թեև կտրականապես հրաժարվում էր ծիրանին հագնել, բայց նրանց վրա ազդել չկարողացավ: Նա իջավ մինչև Խրիսուպոլիս¹⁰, ութ օր շրջեց քաղաքը, բայց քաղաքացիներից¹¹ չընդունվելով, վերադարձավ Սալազինա¹²: *Աստծուց վախենալով*, և չուզենալով իր պատճառով *քրիստոնյաների կոտորած լինի*, նա դիմեց Նիկեփորին¹³ և նրանից իր կյանքի անվտանգության ու գույքի ապահովության մասին գրավոր երաշխիքներ ստացավ, որոնց տակ *ստորա-*

⁸ Անատոլիկոն (Արևելյան): Բյուզանդական կայսրության խոշորագույն բանակաթեմը: Նրա կազմի մեջ էին մտնում Պիոկլետիանոս կայսեր սահմանագծած Ասիա և Լիդիա նահանգները, Կարիայի որոշ մասեր, Պակատյան Փոյուզիան, Փոյուզիա Սալուտարիան, Լիկաոնիան, Երկրորդ Կապարոպկիան և Իսավրիան: Տե՛ս Գելցեր Դ., Սկզբնավորությունը Բյուզանդական բանակաթեմերի դրության, Թարգմ. Գ. Գարանֆիլյանի, Վիեննա, 1903, էջ 10:

⁹ Պերատիկա բանակաթեմերը՝ Անատոլիկոնն ու Օպսիկիոնը:

¹⁰ Խրիսուպոլիս, Քաղկեդոնի մի մասը: ԺԲ դարից կոչվել է Սկուտարիոն: Այժմ Ուսկյուդար (Կոստանդնուպոլսի թաղամաս):

¹¹ Կոստանդնուպոլսի բնակիչները՝ («պոլսեցիները»):

¹² Ձինվիրական կայան էր Օպտիմատոն բանակաթեմում: Կենտրոնը Նիկոմեդիա քաղաքը:

¹³ Նիկեփոր Ա կայսր (802-811 թթ.):

գրեցին նաև սրբազնագույն Տարասիոս պատրիարքը¹⁴ և բոլոր պատրիկները: Ահա դրանից հետո նա իր բոլոր մտերիմներից գաղտնի, սեպտեմբեր ամսի 8-ին, կեսգիշերին փախավ, իջավ Բյուզանդիայի Կիոս (քաղաքը), Յերակլիոսի վանքը և գտնելով կայսեր ուղարկած խելամդիոնը¹⁵, մազերը խուզեց, հագավ վանականի սքեմը, և նավ նստելով գնաց Պրոտե կոչվող կղզին¹⁶, որտեղ ինքը վանք էր կառուցել: Նա հավատացած էր, որ Նիկեփորը, այդ ուխտադրուժը, չի խախտի տվածը սարսափելի երդումը, իրեն ոչ մի վնաս չի հասցնի: Սակայն կայսրը նախ գրավում է նրա ողջ ունեցվածքը, ապա պատրվակ գտնելով, ձերբակալում քանակաթեմերի բոլոր զորավարներին ու կալվածատերերին, ոմանց նաև մայրաքաղաքում, իսկ համայն բանակն էլ առանց ռոմիկի թողնում»¹⁷:

Թեոփանես խոստովանողը փոքր անց Վարդան «թուրքին» մեկ անգամ ևս է հիշում: Ամդրադառնալով իր ատած Նիկեփոր կայսեր, ցույց է տալիս, որ նա «մանիքեցիների (նրանց այժմ պավլիկյան են կոչում) ամենաջերմ բարեկամն էր Փռյուզիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգանների, իր հարևանների, որոնց բանդագուշակություններից ու արարողություններից բերկրում էր: Ի դեպ, երբ Վարդան պատրիկը իր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Նիկեփորը հենց սրանց հրավիրեց և նրանց հմայություններով է, որ Վարդանին պարտության մատնեց»¹⁸: Սա, հարկավ, Նիկեփորին անվանարկելու մի անհաջող փորձ է, նրան վարկաբեկելու միտում ունեցող:

Կայսրը չհարգեց Վարդանի անձեռնմխելիության մասին տված երդումը: Նա «իր համախոհ ու համախորհ մի քանի լիկաոնացիների, ավելի ճիշտ՝ գայլ մարդկանց»¹⁹ հրամայեց գիշերով Պրոտե կղզին գնալ և, որպես թե առանց իր գիտության, կուրացնեն Վարդանին, որից հետո

¹⁴ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Տարասիոս (784-806 թթ.):

¹⁵ Խոշոր նավի տեսակ է:

¹⁶ Իշխանաց կղզիներից մեկը Մարմարայում:

¹⁷ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 13: Բյուզանդական աղբյուրներ Դ, Թեոփանես խոստովանող: Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1983, էջ 191:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 200:

¹⁹ Լիկաոնիա տեղանվան վրա բառախաղ: Հունարեն «լիկոս» նշանակում է գայլ, այդտեղից ահա «գայլ մարդիկ»:

ապաստանեն եկեղեցում²⁰։ Հրամանը գործադրվեց, և *այդ արարքը պատրիարքին ու սինոդին, աստվածավախ բոլոր մարդկանց մեծ ցավ պատճառեց*²¹։

Վարդան «թուրքի» մասին թեոփանեսի Շարունակողի մոտ կարդում ենք. «Նիկեփորը Վարդանին, մականունը՝ թուրք, որպես քաջ պատերազմողի և բազում այլ առաքինություններով օժտված մարդու, նշանակեց մոնոստրատեգոս՝ Արևելքի հինգ բանակաթեմերի գլխավոր և վերակացու։ Վերջինս սիրում էր թշնամիներին պարտության մատնել և շարունակ երազում էր կայսր դառնալ»։ Մի քիչ հետո՝ «Վարդանը գահի վրա աչք ունեւր»²²։

Ա.Կաժդանից տարբեր եզրակացության էին հանգել այլ հետազոտողներ։ Շատ առաջ Ղ.Ալիշանը Վարդանին ոչ միայն հայ էր համարում, այլև հավատացած էր, որ նա բյուզանդական օրինավոր կայսր էր²³։ Ֆրանսիացի անվանի բյուզանդագետ Պ.Լըմերլը Վարդանին հայ է համարում՝ թուրք մականվանյալ²⁴։ Իսկ Գ. Օստրոգորսկին, անդրադառնալով «803 թ. ամռանն Արևելքում տեղակայված զորքերի ցնցումներին, որոնք սկիզբ առան երբ բոլոր բանակաթեմերի գլխավոր հրամանատար դարձավ Վարդանը»²⁵, աղբյուրներում հիշված նրա անունը (և մականունը) թողնում է առանց մեկնաբանության (Bardanes Tourkos)։

Արդ, ինչ է ստացվում։ Արևելքի հինգ բանակաթեմերի զորավարը, Ամատուլիկոն և Օպսիկիոն բանակաթեմերի կողմից կայսր հռչակվողը, մի աստվածավախ, քրիստոնյաների արյունը թափել չկամեցող մարդը, որի կայսեր տված կյանքի անձեռնմխելության մասին փաստաթուղթը ստորագրում են նաև Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը և բոլոր պատրիկները, վանք կառուցող և աշխարհիկ կյանքից հրաժարած, վականակնի սքեմը հագած, հսկայական ունեցվածքի տեր մարդը, որին հա-

²⁰ Սուրբ Սոֆիայի տաճարը։

²¹ Թեոփանես Խոստովանող, էջ 192։

²² Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 15։ Բյուզանդական աղբյուրներ Ե, Թեոփանեսի Շարունակող։ Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1990, էջ 3։

²³ Ալիշան Ղ., Վարդան կայսր։ Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1921, էջ 310-311։

²⁴ Lemerle P., Thomas le Slave. „Travaux et Mémoires„ t. I, 1965, p. 264, n. 29.

²⁵ Ostrogorsky G., Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956, p. 224.

րած և կայսր հռչակած բանակաթեմերի զորավարներին ու կալվածատերերին ձերբակալում են, նրա համայն զինվորներին առանց ռոճիկի թողնում, վերջապես կայսեր հրամանով երդմնազանցորեն նրան կուրացման փաստը դատապարտում են Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն ու սրբազան սինոդը, սովորական մի թուրք էր: Դա բացարցակապես անտրամաբանական և անբնական չէ՝: Եթե առեղծվածը ավելի ուշ դարաշրջանի վերաբերել, ապա այդ «թուրք» բառը կարող էր ածականի իմաստ ստացած լինել, որ և՛ հայերիս, և՛ հույների համար ունի բացասական նշանակություն՝ վայրագ, տգետ, խավարամոլ²⁶, ապա դաժան, բիրտ, վայրենի, անողորմ մարդ²⁷: Բայց դա ինչքանով է համերաշխվում մեր Վարդանին:

Առեղծվածը շատ պարզ լուծում ունի, բայց ոչ օտարազգի մասնագետի համար: Հունատառ (և նրա հիման վրա ստեղծված այլ լեզուներում՝ բուլղարերեն, սերբերեն, ռուսերեն, ուկրաիներեն, բելոռուսերեն և այլն), ապա և բոլոր լատինատառ լեզուներում «Թուրք» ցեղանունը գրվում է «S»-ով (T), միայն հայերենում «Թ»-ով՝ Թուրք: Ուստի բյուզանդական աղբյուրների Τοῦρκος-ը ոչ այլ ինչ է, քան *հայկական Տուրք անունը*՝ ստացած մականվան (էպոնիմի) նշանակություն:

Այստեղ մենք նպատակ չունենք արդարադաճնալու Տուրք աստվածությանը, դա մեր թեմային չի առնչվում²⁸: Անցնենք Մովսես Խորե-

²⁶ Աղայան էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. Ա, Ե., 1976, էջ 466:

²⁷ Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικόν ὁλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τόμ. ΙΔ', Ἀθήναι, 1978, σελ. 7247. Հմմտ. համապատասխան դարձվածքները. «կատաղությունից թուրք դարձավ»: Իսկ քացախի, (օղու) վերաբերյալ՝ թունդ. «սոյս քացախը (օղին) թուրք է»:

²⁸ Նշեմ միայն, որ Տուրք-թուրք թյուրիմացության առաջնեկը «ռուսագիր» Զ. Պատկանյանն է: Նա դա դիտել է որպես ակնարկ դեպի Հայաստան հին թրքական գաղթականության, տեղի ունեցած նախքան արաբական շրջանը, որը ժամանակի ընթացքում իբր ծուլվել է հայերի հետ: Տես Πατκανов К., О месте, занимаемом армянским языком в кругу индо-европейских, Тифлис, 1879. Ն. Ադոնցը այդ կարծիքը բնորոշեց՝ որպես մտքի մառախուղներ, որոնք «ոչ մի գիտական կռվան չեն կարող ընծայել թուրքական հին գաղթականության հարցը պաշտպանելու և Պատկանյանի կարծիքը Տորքի մասին մնում է օղի մեջ առանց նեցուկի»: Ն. Ադոնց, Տորք աստված հին հայոց: Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 82: «Տորք անունը, - շարունակում է Ադոնցը, - ծանոթ է Խորենացուն, անշուշտ հայ կյանքից. հավանական է նաև որ հսկայի պատկերն իր հրեշավոր գծերով էապես առնված է հայ իրականությունից: Նույն տեղում, էջ 83:

նացուն: Իր պատմական երկի Երկրորդ գրքի 8-րդ գլխում նա խոսում է «ի զաւակէ Պասքամայ, ի Դայկայ թռռնէ Տուրք»²⁹ անուն կոչեցեալ»-ի մասին, որին Վաղարշակ թագավորը «հաստատէ կուսակալ արևմտից»։ Տորքի Անգեղեայ ածականի Խորենացու մեկնաբանությունը, որն իրականում Անգեղեայ բառի ժողովրդական ստուգաբանությունն է, («ան» ժխտական մասնիկ, «գեղ» գեղեցկություն, այսինքն՝ տգեղ»)՝³⁰ Վերհիշենք պատմահոր հերոսին նվիրած նկարագրությունը։ Տուրքն էր «վիթխարի հասակաւ և ուժով, ... բայց եթէ կամիս՝ ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս և պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճի հարիւր և քսան փղոց ոյժ ունել։ Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին և նմա *երգ բանից վասն ուժեղութեան և սրտեայ լինելոյն*, որք ոչ Սամսոնի և ոչ Դերակլեայ և ոչ Աագճին յարմարին *այս զրոյցք։ Քանզի երգէին նմա* բուռն հարկանել զործաքար վիմաց ծեռօք, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել եղնգամբքն և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրով արծուիս և այլս այսպիսիս։ Եւ յեզեր ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն իբրև ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեալ նոցա՝ առնու *ասեն*, վէմս բլրածևա, և ձգէ զկնի. և ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամբարծումն ալեաց, որ ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս։ Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել։ Բայց քեզ զի՞ է. *քանզի էր արդարև սաստիկ հզօր և այսպիսեաց զրուցաց արժանի*»³¹։

Ուրեմն Տուրքի մասին *երգերը* հայոց շրջանում երգվում էին և հետագայում, և Ը դարի վերջի և Թ դարի սկզբի բյուզանդական հայագրի գորավարը կարող էր և Տուրք մականունով հանդես գար, կոչվել մեր (և իր) Դայկ նահապետի թոռ Տուրք անուն-մականվամբ Վարդան Տուրք,

²⁹ Գրաբար բնագրում հրատարակիչները բերում են Տուրք,, տողատակ որպես տարրնթերցվածք՝ Տորք։ Ստ. Մալխասյանցը Խորենացու երկի իր շխարհաբար թարգմանության մեջ գրում է Տորք։

³⁰ Патканов К., О месте занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских, Тифлис, 1879. Նաև Գարագաշյան Ա., Քննական պատմություն հայոց, Ա, էջ 250։ Ն. Աղոնցն Անգեղ անունը նույնացնում է «անգղ, բագե» բառի հետ։ Տե՛ս նրա «Տարկուն հին հայերի մոտ», Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 88։

³¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Դայոց։ Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 114-115։

բայց ոչ երբեք Վարդան Թուրք: Նա հայ էր ոչ միայն իր հայկական հերոսական անվամբ, այլև և ոչ պակաս նշանավոր մականվամբ:

Բացառված չէ, ընդհակառակը, շատ հնարավոր է, որ հույների շրջանում Տուրքը (Τούρκος) զուգորդվում էր թուրք ցեղանվան հետ (հիշենք մեր բյուզանդական հեղինակներին և ժամանակակից բյուզանդագետներին), բայց ամենևին ոչ հայոց շրջանում: Առավել ևս այդ մականունը Վարդանին տվողի և կրողի կողմից: Եվ քանի որ մեր Վարդան Տուրքը միակն է այդ մականվամբ Բյուզանդիայում հայտնի հայը, ապա նա (կամ նրա ծնողները) վաղուց չէ, որի պիտի գաղթած լինեին Հայաստանից, թերևս Հուստինիանոս Ա-ի Չորրորդ Հայքի Անգեղտուն (Ἀγγελῆτον) գավառից, որ մինչև Ջենոն կայսրը կիսանկախ էր՝ հայ նախարարի (սատրապի) գլխավորությամբ, *բնակչությունն էլ բաղկացած էր հայերից* (Ξένη, gentes)³²: Հենց այստեղ պիտի լայն տարածված լինեին Տուրք Անգեղի մասին «երգերը»: Վարդանը Տուրք մականվամբ է Բյուզանդիա եկել, ծնողները, ովքեր անտարակույս ազնվականներ պիտի եղած լինեին, նրան հազիվ թե կայսրությունում այդպես մկրտեին, քանի որ իրենց համար հայտնի էր, թե այդ երկրում տեղյակ չեն ով է Տուրքը, գիտեն Թուրքը, իսկ հայը պիտի խուսափեր այդպես կոչվել, քանի որ, անտարակույս, Բյուզանդիայում ինքն ազգությամբ թուրք պիտի համարվեր:

Տուրք Անգեղի առասպելը Անգեղտան հայերի շրջանում կենդանի էր անգամ ԺՁ դարում, որոնցից և ծանոթ էր դարձել, ինչ-որ չափով աղավաղված, նաև քրդերին: Նրանց մոտ «Տուրքը» զուգորդվում էր «թուրքի» հետ: ԺՁ դարի քուրդ պատմիչ Շերեֆ էդ-դին Բիթլիսին (1543-մահվան թիվն անհայտ) իր նշանավոր «Շարաֆ նամե»-ում (գիրքն ավարտել է 1599 թ.) ցույց է տալիս, որ քրդական Միրդասի ցեղը հաստատվել էր Ագիլում, այն է՝ Անգեղ տանը: Պատմիչը գրում է. «Ագիլը մի բերդ է կառուցված բարձր լեռան լանջին: Այդ լանջը այնպես է ծռված, որ նայողին համակում է վախն ու սարսափը: Բոլորի լեզվում և բերնե բերան շրջում է ամենքին հայտնի առասպելն այն մասին, որ,

³² Տես Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5: Բյուզանդական աղբյուրներ Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1967, էջ 340:

իր, աստօնն սիրելի մարդկանցից (մարգարեներից) մեկը եկավ այստեղ և այդ լանջին *թուրքերեն* նշան արեց (պարսկերեն բնագրում՝ «be-lafze *torki* - Յ.Բ.) որն աստօն ամենագորությանը ծովեց³³։ Իրականությունը աստօնն է միայն հայտնի³⁴։ «Թուրքերենի» տակ, անշուշտ, Տուրքն է թաքնված, նա է «նշան անողը»։ Բայց Բյուզանդիայում, եթե չգիտեին Տուրքին, պարզվում է նրան շատ լավ գիտեին իր «Անգեղեայ» «մականվամբ»։ Նրան նվիրված ժողովրդական երգերում այդ «երգ բանից *վասն ուժեղութեան և սրտեայ լինելոյն՝ զրույցները*, որոնք «ոչ Ամսոնի և ոչ Յերակլեայ և ոչ Սագծին յարմարին», հանդիպում են հենց Ը-Թ դարում հայ պավլիկյանների շրջանում ստեղծված «Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս» բյուզանդական էպոսում, որտեղ երգողները խոսափել են հերոսին կոչել Տուրք (Թուրք) անվամբ, այդ իսկ պատճառով վերցրել են հերոսի «մականունը»՝ *Անգեղեայ*», բայց ամենևին ոչ հայոց կողմից բառին տրված ժողովրդական ստուգաբանությամբ, այլ հունական՝ *Անգիլաս (Άγκυλας)*, հունարեն *անգիլե* բառից (ἀγκύλη), որ տեգ, նիզակ, գեղարդ է նշանակում³⁵։

Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս էպիկական հերոսը իր սխրանքների շարքում ցույց է տալիս, որ «Միջագետքի»³⁶ մեջ իր դեմը ելավ

սիրուն ու ճարպիկ, շատ քաջ մի տղա...

³³ Բիթլիսի նահանգում, Բիթլիս քաղաքին մոտիկ էր Սասունը։ Հիշյալ «ծնությունները» Սասնա Շոերի քրդերի շրջանում աղավաղված պատկերացումը չե՞ն արդյոք։ Եթե հերոս Տուրք-Տորքին Շարաֆ եդ-դին Բիթլիսին բացատրում է ինչ-որ մարգարեի կողմից *թուրքերեն* (be-lafze *torki*) նշան անելուց, որի իմաստը նա չի հասկանում և գտնում, որ իրականությունը միայն աստօնն է հայտնի, ապա բարձր ժայռի ծովելը Ասսնա Շոերի արձագանքը չէ՞։ Սասնա Շոերը քրդերի պատկերացմամբ Սասունի ահասարսուռ (ծոված) լեռները չե՞ն արդյոք...

³⁴ Cheref-Nameh ou Histoire des Kourdes par Cheref, prince de Bitlis, publ. par Veliaminof-Zernof, St. Peterbourg, 1860, I, p. 177. (Traduction franc. par F. Charmoy, St. Pet., 1868-1875, II, 17-18). Ռուսերեն թարգմանությունը՝ Шараф-хан ибн Шамсадин Бидлиси Шараф наме, т. I, Перевод, предисловие, примечания и приложения Е.И.Васильевой. Памятники письменности Востока, XXI, Москва, 1967, с. 233-234.

³⁵ Հարցի մասին մանրամասն՝ Бартикян Р., Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите, Византийский Временник, т. XXV, 1964, с. 151-160. Հոդվածի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Н.М.Бартikian, Notes sur l'Épopée byzantine „Digénis Akritas“, Revue des Etudes Arméniennes, t. III, 1965, p. 152-166.

³⁶ Նկատի ունի «Միջագետք» (Մեսոպոտամիա) բանականը, որ հյուսիսում հասնում էր մինչև Կամախ։

Նա շատ էր սիրուն ու *անջափ արի*:
«Շատ հանդուգն ու անահ» երիտասարդը գուրզով հարվածում
է Դիգենիսին ու ասում.

«Վասիլ, մի՛ տխրիր, սիրտդ մի՛ կոտրիր,
Ծառան եմ ես քո, *առյուծ Անգիլան*» (այսինքն՝ Տուրքը):
Անդրադառնալով տեղանքին, Դիգենիսն ասում է.

«Այս խոր ծորերում և կլեյսուրներում,
քարաժայռերում, հուժկու հարվածներ
պարգև են տալիս *քաջերն ազնիվ*,
պարտքով մի հարված ինձ էլ տվեցին»³⁷

Եզրափակենք մեր խոսքը կրկնելով. Վարդան Դոսթոս-ը ամենևին
թուրք չէ, այլ Տուրք և այդպես է նա կոչվել ցանկանալով կրել իր հայ
նախնիների առասպելական հերոսի անունը՝ արդեն որպես մականուն:

**РАЧ БАРТИКЯН
ИИ НАН РА**

ПРОВОЗГЛАШЕННЫЙ В 803 Г. ВИЗАНТИЙСКИМ ИМПЕРАТОРОМ ДОМЕСТИК СХОЛ ВОСТОКА ВАРДАН ЭТНИЧЕСКИ ТУРОК?

РЕЗЮМЕ

А. П. Каждан византийских аристократов, носящих имя Вардан, считает *предположительно* армянами и задается еще вопросом — «Можно ли считать, что все Варданы были армянами? Во всяком случае один из них — доместик схол в начале IX в. — носил прозвище Турок и, следовательно, воспринимался своими современниками отнюдь не как армянин». Автору безразлично, что не существует этнически турок с армянским именем Вардан, что доместик схол Вардан был христианином, провозглашен императором, что в его защиту встали сам константинопольский патриарх, синод церкви и все патрикии, а в конце, отказавшись

³⁷ Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս: Թարգմանություն, ուսումնասիրություն, ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Ե., 1978, տողեր՝ 3070-3071, 3075, 3080, 3105-3108:

от светской жизни, стал монахом и обосновался в им же построенном монастыре.

"Турк" (var. Tork) — это имя армянского мифического героя с этнонимом "турок" ничего общего неимеющее. Герой обладал невероятной силой и сравнивался с ветхозаветным Самсоном, греческим Гераклом и персидским Ростомом. О нем слагались песни. Следовательно имя мифического героя "Турк" стало для Вардана эпонимом.